
STAROSLOVĚNSKÉ NEŘESTI Z POHLEDU ETYMOLOGICKÉHO: OBŽERSTVÍ

ILONA JANYŠKOVÁ

THE OLD CHURCH SLAVONIC VICES FROM THE ETYMOLOGICAL POINT OF VIEW: THE GLUTTONY

The article deals with the Old Church Slavonic / Church Slavonic words with the meaning of ‚gluttony‘ (i.e. intemperance in eating and drinking)¹ contained in the *Dictionary of the Old Church Slavonic Language*, and provides their etymology. In particular, these are the words *obědanije*, *obědenije*, *jadb*, *lichaja jadb*, the composite *lichojadenije* ‚intemperance in eating‘, *pijanstvo*, *pijanstvije*, the composite *lichopitije* ‚intemperance in drinking‘, other lexemes and interesting connections closely related to this topic are also listed.

Keywords: slavistics, etymology, semantics, Old Church Slavonic, gluttony

0 ÚVOD

Jednou z neřestí, již se má podle Bible křesťan vystříhat, je obžerství, tedy nestřídmost v jídle a pití. V předloženém příspěvku, který je založen na materiálu pětisvazkového *Slovníku jazyka staroslověnského* (SJS), chceme ukázat, jakými lexikálními prostředky disponovala staroslověnština pro označení nestřídmosti v jídle a pití, jaká je jejich sémantická motivace, jejich etymologie.

1 NESTŘÍDMOST V JÍDLE

1.1 Jedním z výrazů pro nestřídmost v jídle je stsl. *обѣди* *ΔΔННК*, v *Ostromiřově evangeliáři* *обѣди* *ΔΕННК* (SJS 2: 501). Slova patří do rodiny psl. **obědъ*⁽¹⁾ (> stsl. *обѣди* *ΔК* ‚oběd, hostina‘), složeného z psl. prefixu **ob-* a kořene

1 K přehledu kontinuantů psl. **obědъ* v. ESSJ 26: 182–184.

**ěd-*, doloženého mj. ve stsl. *ѣдѣти* ‚jíst‘ (< psl. **ěsti* ‚jíst‘). Na původní význam psl. slova není – mj. i vzhledem k různému sémantickému výkladu psl. prefixu – jednotný názor. M. Wojtyła-Świerżowska (1992: 152–154) odvozuje **obědъ* od slovesa **oběsti* ‚zcela vyjíst, okousávat ze všech stran apod.‘ a rekonstruuje jeho význam jako **obětní hostina*, zejména tryzna, při níž bylo nutno sníst všechno, co bylo na stole. V. Machek (1968: 228) vychází pro **obědъ* z významu **pojedení, zajedení*, tedy původně **ranní svačina, přesnídávka, desátka*, s odkazem na situaci v ruských nářečích, srov. ruské dial. *обеѣд* ‚snídaně‘ (SRNG 22: 25–26). Další výklad interpretuje psl. **obědъ* (s ohledem na význam psl. pref. **ob-* ‚kolem, okolo, v kruhu‘ a také na význam např. stč. *oběd*, jenž se vyskytuje v kontextu ukazujícím na ‚jídlo společně u stolu‘) jako **společné jedení, jedení v kruhu*, tj. v kolektivu, kolem něčeho‘ (SČS 1: 1077–1079, Němec 1980: 74–75). I. Němec to považuje za důkaz, že „[...] společné požívání v kruhu rodiny nebo čeledi je záležitost prastará, jistě praslovanská“ (Němec – Horálek 1986: 103). Do rodiny psl. **ěsti* patří i hapax v *Sinajském euchologiu*, sloveso *обѣдѣти* ‚přejíst se‘; následující kontext jasně dokládá, jaké mohou být následky přejídání: *дѣе кѣто обѣдѣтъ сѧ блѣетѣ* (SJS 2: 502).

1.2 Pro ‚obžerství‘ je v *Sinajském euchologiu* doloženo spojení *лѣхъ ѣдѣтъ*, v *Besědách na jevangelijské* pouhé *ѣдѣтъ* (SJS 4: 936). Stsl. adjektivum *лѣхъ* znamená ‚nadměrný, přílišný, hojný‘,⁽²⁾ je stáří praslovanského (psl. **lichъ*) a zpravidla se odvozuje z ie. kořene **leik-* ‚nechávat, zbývat‘,⁽³⁾ rozšířeného formantem *-s-*: **leik-s-* ‚zůstávající, přebývající‘ (Pokorný 1959–1969: 669–670; ESJS 7: 422–423). *I*-kmenové substantivum *ѣдѣтъ* představuje nomen actionis odvozené sufixem *-ъ* od výše uvedeného **ěsti* < **ěd-ti* (SP 6: 127–128). Kompozitum *лѣхъ ѣдѣтъ* ‚nadměrné jedení, přejídání, obžerství‘ v *Supraslském kodexu* představuje kalk

2 Tento význam je doložen v českých nářečích, srov. č. dial. *lichý* (*snop, ořech*) ‚zbývající nad kopu, nůž nad tucet atd.‘ (Bartoš 1906: 184).

3 Ve slovanských jazycích není primární sloveso doloženo.

řeckého ἀδυναμία ‚žravost, hltavost, obžerství‘ (Schumann 1958: 38): ΝΕ ΒΥΔΔΗΜΥΣ ΕΒΕ ΠΚΙΝΚΥΤΒΟΥ ΗΛΗΧΟΙΔΕΝΚΙΟ (SJS 2: 128).

1.2.1 Do rodiny psl. **ěsti* patří i ΙΔΙΚΙΔ ‚jedlík, žrout‘ (SJS 4: 937) se sufixem -υσα typickým pro nomina agentis (SP 1: 102) a kompozitum v *Sinajském euchologiu* ΒΕΛΗΚΙΔΙΚ ‚velký jedlík, nenasyta, žrout‘, jehož první částí je adjektivum ΒΕΛΗΗ ‚velký‘.

1.3 Adjektivum ΝΕΝΔΣΥΨΕΝΥ ‚nenasytný‘ je hapax legomenon v *Suprasluském kodexu*: ΓΑΔΔΗΒΔΙΔ ΧΗΙΔ ΝΕΝΔΣΥΨΤΕΝΔΙΔ ΙΔΙΕ ΝΗΚΟΛΗΙΕ ΣΒΟΗΜΥΣ ΝΥΣΤΑΔ ΣΥΤΑΔ (SJS 2: 375), dle Schumanna (1958: 42) kalk řeckého ἄπληστος ‚nenasycený, nesytý‘. Slovo patří do rodiny psl. **sytъ* ‚sytý‘, jež se nejlépe objasňuje z ie. participia **suH-tó-* ‚*,naplněný‘, vycházejícího ze slovesa odvozeného z ie. kořene **seu(H)-* ‚být plný‘.⁽⁴⁾ Ve slovanských jazycích sloveso doloženo není, je však zachováno v hetitském *šunna-* / *šunn-* ‚plnit‘ (Furlan in Bezla 1976–2007, 3: 238). K sémantickému posunu * ‚plný, naplněný‘ → ‚sytý‘ srov. č. hovorové *jsem plný* ‚jsem najedený, sytý‘.

1.4 Staroslověnský lexikální materiál a také kontext, v němž se výše uvedená slova pro obžerství nacházejí, naznačují negativní vztah k této neřesti. Dokládají to, jak upozornila T. Vendina (Vendina 2002: 96 a 134), slovesa ΟΤΛΥΚΥΤΥΤΗ ‚ztučnět‘ a ΟΥΤΛΥΚΥΤΥΤΗ ‚ztloustnout, ztučnět‘, která jsou ve *Slovníku jazyka staroslověnského* doložena pouze v přeneseném významu ‚zatvrdit se, stát se necitelným‘. Schumann (1958: 46) pokládá sloveso ΟΤΛΥΚΥΤΥΤΗ za sémantický kalk řeckého παχύνεσθαι ‚stát se zatvrdzelym‘, srov. příklad z *Mariánského kodexu* (SJS 2: 583): ΟΤΛΥΚΥΤΥΤΗ ΒΟΟΡ<Κ>Δ<Κ>ΥΕ ΛΙΟΔΕΗ ΧΗΥΥ / Neboť obrostlo tukem srdce tohoto lidu.

2 NESTŘÍDMOST V PITÍ

2.1 Pro ‚opilství‘ má staroslověnština k dispozici několik lexémů, zejména hojně rozšířené substantivum ΠΗΙΝΚΥΤΒΟ; v *Šišatovackém apoštoláři*,

4 K dalším výkladům psl. **sytъ* viz ESJS 15: 918.

1. 33,

9. 5/1/2014 17:15:00 5/1/2014 17:15:00

10 Srov. se stejným základem stč. a středněčeské *kvasovník* ‚hodovník, pijaň‘ (Nejedlý a kol. 2019: 60).

2.5 To, že je opilství, tedy nestřídmost v pití alkoholických nápojů, záležitostí odsouzeníhodnou, s kterou je třeba bojovat, se vědělo již od starověku. Například Řekové věřili, že polodrahokam ametyst nošený jako amulet zabraňuje opilosti, tedy chrání před následky nadměrného používání alkoholu (Royt – Šedinová 1998: 37–39). Církevněslovanské $\Delta\text{M}\epsilon\text{T}\omicron\Upsilon\ \text{C}\text{T}\text{H}$ ‚ametyst‘ (SJS 1: 31) se vysvětluje z řeckého adjektiva $\acute{\alpha}\mu\epsilon\theta\upsilon\sigma\tau\omicron\varsigma$ ‚neopojivý, neopitelný, kdo nemůže být opit‘. Slovo je odvozeno (se zápornkou $\acute{\alpha}$ -) od slovesa $\mu\epsilon\theta\acute{\upsilon}\omega$ ‚jsem opilý‘, jež je z ř. $\mu\acute{\epsilon}\theta\upsilon$ ‚vino‘. Ametyst, který má jemně fialovou až purpurovou barvu, je zřejmě pojmenován podle barvy značně zředěného červeného vína, které již nemá tak silné opojné účinky (Beekes 2010: 85).

PhDr. Ilona Janyšková, CSc.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Etymologické oddělení

Veveří 97

602 00 Brno

ilona.janyškova@ujc.cas.cz

Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje
Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

LITERATURA

BARTOŠ, František

1906 *Dialektický slovník moravský* (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

BEEKES, Robert

2010 *Etymological Dictionary of Greek*. With the assistance of Lucien van Beek. Vol. 1–2 (Leiden – Boston: Brill)

BEZLAJ, France

1976–2007 *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–5. Knjiga 1 in 2: France Bezljaj, knjiga 3 in 4: France Bezljaj, Marko Snoj, Metka Furlan, knjiga 5 Kazala: Marko Snoj in Simona Klemenčič (Ljubljana: Založba ZRC)

ESJS =

1989–2018– *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1–19–; red. Eva Havlová, Adolf Erhart, Iлона Janyšková (Praha: Academia; Brno: Tribun EU)

ESSJ =

1974– *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*; ред. Олег Н. Трубачев, Анатолий Ф. Журавлев, Жанна Ж. Варбот (Москва: Наука)

GUSMANI, Roberto

1987 „Etymologie und Bedeutungsentwicklung von aksl. *lichъ*“; *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 110, s. 358–365

JANYŠKOVÁ, Iлона

2019 „Staroslověnská slovní zásoba týkající se sexuálního života“; in M. Jakubowicz – S. Pogwizd – B. Raszevska-Žurek (eds.), *Etymologica Slavica. Studia etymologiczne poświęcone prof. Franciszkowi Sławskiemu z okazji setnej rocznicy urodzin* (Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk), s. 311–319

KLUGE, Friedrich – SEEBOLD, Elmar

2002 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage (Berlin – New York: de Gruyter)

MACHEK, Václav

1968 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

MIKLOSICH, Franz

1853 *Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeoslovenice*. Vydal F. Miklosich (Vindobonae: G. Braumüller)

NEJEDLÝ, Petr a kol.

2019 *Slovotvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině* (Praha: Academia)

NĚMEC, Igor

1980 *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (Praha: Academia)

NĚMEC, Igor – HORÁLEK, Jan a kol.

1986 *Dědictví řeči* (Praha: Panorama)

PLETERŠNIK, Maks

1894–1895 *Slovensko-nemški slovar*, 1–2 (Ljubljana: Knezoškofijstvo)

POKORNY, Julius

1959–1969 *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1–2 (Bern – München: Francke Verlag)

RHSJ =

1880–1976 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–23 (Zagreb: Jugoslaven-ska akademija znanosti i umjetnosti)

ROYT, Jan – ŠEDINOVÁ, Hana

1998 *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii* (Praha: Mladá fronta)

SBR =

1999–2009 *Старобългарски речник*, 1–2 (София: Издателство Валентин Траянов)

SČS =

1968–2008 *Staročeský slovník*, 1–4; red. Igor Němec (Praha: Academia)

SCHUMANN, Kurt

1958 *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz)

SJS =

1966–2016 *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, 1–4; red. Josef Kurz, Zoe Hauptová (Praha: Academia, Euroslavica); 5: *Addenda et corrigenda*; red. Zoe Hauptová, Václav Konzal, Štefan Pilát (Praha: Euroslavica)

SP =

1974– *Słownik prasłowiański*, 1–; red. Franciszek Sławski (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich)

Sreznevskij = СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил И.

1893–1903 *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, 1–3 (Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук)

SRNG =

1965– *Словарь русских народных говоров*, 1– (Москва – Ленинград / Санкт-Петербург: Наука)

Vendina = ВЕНДИНА, Татьяна И.

2002 *Средневековый человек в зеркале старославянского языка* (Москва: Индрик)

WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA, Maria

1992 *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne* (Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy)